

Праці Постійної комісії історично-географічного словника Української землі ВУАН — джерело написання «Історії міст і сіл України»

У статті досліджується діяльність «Постійної комісії історично-географічного словника Української землі», подана характеристика її друкованих праць.

Ключові слова: словник, комісія, ВУАН, УАН, «Історія міст і сіл», Петро Тронько.

12 липня виповнюється 95 років видатному вченому, державному і громадському діячеві, академіку НАН України, Герою України Петру Тимофійовичу Троньку. За своє плідне, активне життя, за роки подвижницької праці зроблено чимало задля збереження історичної правди, українських святинь, розвитку історико-культурної спадщини України. Це створення Національного заповідника «Хортиця», музею архітектури і побуту «Пирогове», відтворення Успенського та Михайлівського Золотоверхого соборів, відродження Національної спілки краєзнавців України. Чільне місце, безумовно, належить виданню 26-ти томної «Історії міст і сіл Української РСР»¹.

35 років минуло з дня виходу останнього тому «Історія міст і сіл. Кримська область». Робота над виданням тривала 12 років. Це досить невеликий термін для такого масштабного проекту. При безпосередньому керівництві голови Головної редакційної колегії П. Т. Тронька в цій роботі були задіяні академічні інституції, Міністерства і відомства, обласні редколегії, багатотисячний авторський колектив².

З набуттям незалежності України постало питання про вивчення нових сторінок історії. Через вивчення минувшини кож-

* Вербиленко Г.А. — науковий співробітник Інституту історії НАН України.

¹ Докладніше дів: Що ми залишимо нащадкам?: Зб. матер. і док. про держ., громад. діяльн. та наук. роботу акад. НАН України, Героя України Петра Тимофійовича Тронька / За ред. акад. НАН України В. А. Смолія. – К., 2008.

² Див: Тронько П. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень. Досвід, проблеми, перспективи – К., 2001.

ного регіону, міста, містечка необхідно подбати про створення правдивого, «без купюр», літопису рідної землі.

У розпорядженні Президента України від 19 листопада 2000 р. «Про забезпечення комплексного розвитку малих міст України» Кабінету Міністрів України доручено «забезпечити підготовку за участю Національної Академії наук України дослідження і видання енциклопедичного збірника «Історії міст і сіл» у новій редакції. Адже, як зазначав П. Т. Тронько:

«В попередньому виданні, на жаль, є недоліки, що притаманні були в той час всій історичній науці. Не завжди ми вміли уникати в книгах схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз, зробити належний правдивий науковий аналіз і узагальнення. Мало місце лакування дійсності, пропуски «незручних» з ідеологічного погляду сюжетів, фактичні помилки»³.

Підготовка нового видання «Історії міст і сіл» потребує вивчення і використання всіх доступних джерел.

Розглянемо одне з важливих джерел, яке містить багатий фактичний і статистичний матеріал з історії регіонів, окремих населених пунктів України. Це праці Постійної комісії історично-географічного словника Української землі, яка однією з перших в Українській академії наук розпочала регіональні дослідження.

Слід зазначити, що значна увага історико-регіональним дослідженням приділялася академічною наукою з перших днів існування Української академії наук. Зокрема, працюючи над законопроектом про організацію історично-філологічного відділу УАН, Д. І. Багалій, А. Ю. Кримський, Г. Г. Павлуцький, Є. К. Тимченко у записці від 10 серпня 1918 р. пропонували утворити при кафедрі географії й етнографії України Постійну комісію для складання історично-географічного словника.

«Беручи також на увагу, — відзначали вчені, — що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі в усіх її межах та за всі часи існування України [...]. До цього треба додати, що історично-географічний словник України по-

³ Тронько П. Історія міст і сіл України в контексті ... – С. 22.

чав складати у Києві ще небіжчик проф. В. Б. Антонович, який заводив ще на картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста і всякі оселі»⁴.

Створений ще у 1870-х рр. за участю В. Б. Антоновича гурток укладачів історико-географічного словника Української землі в її етнографічних межах мав на меті скласти довідник українських земель, з описом історії міст, сіл, повітів, тощо, при цьому передбачав охопити всі території, на яких проживали українці, аж до Сибіру і Далекого Сходу. Оскільки за життя В. Б. Антоновича завершити цю роботу не вдалося, К. Мельник-Антонович та І. Каманін у 1910 р. опублікували бібліографічний реєстр зібраних матеріалів під назвою «Список материалов для составления историко-географического словаря». Адже, за спогадами К. Мельник-Антонович,

«за 20 з лишком літ зібрано й систематизовано силу матеріалу до всіх українських губерній, повітів, округ, комітатів»⁵.

Розпочаті гуртківцями В. Антоновича дослідження продовжила створена в структурі УАН комісія для видання історично-географічного словника української землі.

16 грудня 1918 р. голова І історично-філологічного відділу академік Д. І. Багалій доповідав на Спільному зібранні УАН про заснування комісії історико-географічного словника⁶. Її очолив академік Д. І. Багалій, але її фактичним керівником комісії — директором з правами дійсного академіка історично-філологічного відділу став професор О. С. Грушевський.

Комісія розпочала роботу на матеріалах, зібраних УНТ під керівництвом професора В. Б. Антоновича⁷. Її планами передбачалося видати словник в кількох томах. Співробітники Комісії, за якими були закріплені конкретні регіони збирали як друковані, так і архівні матеріали історично-географічного змісту, які фіксувалися на відповідних картках. Крім того, вони готували статті словникового типу. Протягом 1919–1924 рр. комісія зусиллями

⁴ Історія Академії наук України 1918–1923. Док. і матер. К., 1993. – С. 19.

⁵ Мельник-Антонович К.М. До видання I тому творів В. Антоновича // Антонович В. Твори. – Т. 1. – С. VIII–IX.

⁶ Історія Академії наук України 1918–1923. – С. 201.

⁷ Там само.

штатних і позаштатних працівників провела значну роботу по опрацюванню матеріалів про Полтавщину, Остерський та Кролевецький повіти на Чернігівщині, Холмщину, Галичину, підготувала ряд статей про населені пункти.

Протягом 1927–1931 рр. комісія видала чотири томи Історично-географічного збірника. Було підготовлено ще чотири томи та кілька монографій, які так і не були видані. Не побачив світ і сам «Словник».

Безумовний інтерес для розуміння наукової спрямованості діяльності Комісії становить аналіз опублікованих нею досліджень. Переважна кількість статей у збірниках стосувалась XVI–XVIII ст.: історії окремих регіонів, як досліджень політично нейтральних. Щодо тематики, то в збірниках досліджувалися окремі історико-географічні регіони, населені пункти (містечка, села), окремі види господарської діяльності та ін. Друкувалися статті про селянські виступи, становище робітників на державних і приватних підприємствах. Часом друкувалися частини наукових праць⁸. Як правило, статті написані з використанням значної кількості джерел, як опублікованих, так і архівних. Характерною особливістю публікацій можна вважати те, що в них, як правило, переважає фактичний матеріал — детальне фіксування явищ, подій без належного узагальнення.

Частина статей у збірниках присвячена історично-географічним описам окремих регіонів. Йдеться, зокрема, про Звенигородщину, Чернігівщину, Переяславщину, Київщину, Балтщину, Поділля, Харківщину. Досліджують автори і історію окремих міст і сіл. В збірниках є дописи про Бориспіль, Васильків, Стародуб, Нікополь, села Ядлівку на Переяславщині, Романівку на Київщині, Суличівку на Чернігівщині. Крім того, відомості про окремі міста і села містяться в дописах про регіони. Так, зокрема, в статті Михайла Карачківського «Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку»⁹, наводяться описи міст Балти, Брацлава,

⁸ Тищенко Микола. Форпости, митниці та карантини на західньому пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в. // Історично-географічний збірник. Т. 4., – К., 1931. – С. 37–107. Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. Там само. – С. 109–143.

⁹ Історично-географічний збірник. Т. 4. – К., 1931. – С. 161–187.

Вінниці, Літина, Летичева, Могилева, Проскурова¹⁰. Планами роботи Комісії передбачалося дослідження питань історії заселення України. Цій тематиці, дослідники приділяли значну увагу. В статтях процес заселення позначався терміном «колонізація» і аналізувався детально з урахуванням напрямів колонізації, зумовлених як історичними подіями, так і господарськими мотивами.

Важливого значення в аналізі процесу заселення різних регіонів України, дослідники надавали фольклору. Вивчаючи варіанти казок, легенд, переказів тощо в різних регіонах, дослідники робили відповідні висновки про міграційний рух населення, про єдність регіонів. Вони називають легенди, перекази «однією з невидних ниток, що пов'язувала різні регіони»¹¹. Зокрема, в статті Ю. Виноградського йдеться про Чернігівщину, Київщину, Звенигородщину, Галичину, Наддніпрянщину¹².

Процеси заселення території та міграційні потоки автори прослідковують, порівнюючи та співставляючи назви річок і населених пунктів.

Якщо Чернігівщина на підставі аналізу археологічних знахідок описувалась дослідниками починаючи з часів палеоліту, то Звенигородщина — з літописних джерел XIV в., в яких вона фігурує. Простежуючи міграційний рух населення, автори основну увагу звертали на сприятливі природні умови, які приваблювали людність. Йшлося про полювання, рибальство, бортництво.

Цікавий матеріал наводять автори про «колонізаційну діяльність» землевласників і монастирів, які «певними полегкостями» заохочували людей осідати на постійне життя¹³.

Рядом дописів представлена історія окремих міст і сіл. Основним джерелом цих статей був «Рум'янцевський Опис». Саме тому в них подано великий обсяг емпіричного матеріалу, зібрати який поодиноким дослідникам в короткий термін практично неможливо. Проте ці досліді часто доповнювалися архівними джерелами

¹⁰ Назви міст подано за текстом статті.

¹¹ Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини // Історично-географічний збірник. Т. 3. – К., 1929. – С. 210.

¹² Там само.

¹³ Див. Юркевич В. Звенигородщина в XV–XVI вв. // Історично-географічний збірник. Т. 3. – К., 1927. – С. 19.

та друкованими матеріалами, в яких або роз'яснювалися певні положення, або наводилися інші трактування подій і явищ.

С. Шамрай, який опублікував дві статті про місто Бориспіль, доповнив дослідження полемікою, що точилася з приводу сумлінності, а, отже, й достовірності відомостей, які містять 219, 220 томи «Рум'янцівського Опису» «Опись Малоросійського Кіевского полку сотеному местечку Борисполь учинення [...] 1766 году»¹⁴. Автор простежив історію міста, аналізував адміністративний устрій переважно за козацьких часів, міській Магдебурзький устрій після Хмельниччини, економічний стан різних соціальних груп міста.

Той же автор дослідив історію Василькова за період IX–XVIII ст. Він навів цікаві відомості щодо виникнення Василькова і його назви.

«За найдавніших часів, — пише автор, — торговельний і оборонний пункт, у литовсько-польську добу монастирське місто й важливий укріплений пункт проти татар, — нарешті у XVIII ст. одночасно й торговельний і укріплений пункт і адміністративна одиниця»¹⁵.

Посилаючись на археологічні джерела і численні друковані праці, автор довів, що Васильків заснував Володимир Київській і назвав його на честь свого християнського імені Василевим. Першу звістку про місто, наголосив автор, знаходимо в літописах р. 996. Слід зазначити, що крім «Рум'янцівського Опису», автор використав значну кількість джерел. Це і літописи, і праці українських, російських і польських істориків, архівні матеріали. На цій багатій джерельній базі вивчена історія м. Василькова, його занепади, руйнації, піднесення і подано детальний опис життя і господарської діяльності у XVIII ст. Зовсім інший характер має допис Ол. Грушевської «З минулого м. Стародуба». Історію. М. Стародуба вона досліджує за матеріалами збірки «фамільних документів» старшинського роду Скорупів. Автор ставила завдання з'ясувати передумови зміцнення старшинського елементу в економічному житті за часів Гетьманщини XVII–XVIII ст. Аналіз економічної діяльності цього роду, зростання його маєтностей за рахунок

¹⁴ Шамрай С. Місто Бориспіль у XVIII в. // Історично-географічний збірник. Т. 2. — К., 1928. — С. 35–38.

¹⁵ Шамрай С. Місто Васильків (IX–XVIII вв.) // Історично-географічний збірник. Т. 3. — С. 33.

купівлі і переважно, за борги, автор підтвердила архівними документами, а саме борговими зобов'язаннями¹⁶.

В статті М. Карачківського «Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку» публікувалися матеріали камеральних і топографічних описів кінця XVIII – поч. XIX ст. за наступною структурою: географічне розташування міста, великі будівлі, церкви, панські двори, магістрати, єврейські школи, лазні, аптеки, промислові підприємства, крамниці, кількість міської людності та її заняття. Є в дописах і попередня історія міст, яка представлена за тією ж схемою.

Цікавим і змістовним є допис Г. Шапошнікова «Як виникло місто Никопіль». Відповідь на це питання автор дав, дослідивши велику кількість джерел — народні перекази, літературні праці і архівні документи¹⁷. Стаття заслуговує на увагу з двох позицій. Перш за все, йдеться про значну джерельну базу, що само по собі становить певний історичний інтерес. По-друге — автор саму історію міста розглядав на тлі історії держави. Йдеться про відносини запорожців з російським урядом, всебічний розвиток торговельних відносин, російсько-турецьку війну та ін.

Стаття вже згаданого автора С. Шамрая «Містечко Трипілля на Київщині», присвячена не стільки заснуванню, як історії Трипілля. Починав автор з послання на статтю В. Г. Ласкоронського про Трипілля 1906 р. Загалом позитивно оцінюючи її, він проте наголосив, що стаття неповна, адже основна увага зосереджена на князівській добі в історії міста і майже не йдеться про XVII–XVIII ст. Поміж тим автор досліджував історію Трипілля за археологічними знахідками, літературними джерелами, літописами та архівними матеріалами. Тут знов слід наголосити, що джерельна база праці ґрунтовна. Саме тому історія містечка представлена як документальний допис. Вигідне географічне положення «на крутому мисі над Дніпром»¹⁸ забезпечило Трипілля низку переваг для

¹⁶ Грушевська Ол.Ол. З минулого м. Стародуба. Додаток // Історично-географічні збірник. Т. 3. – К., 1929. – С. 141–147.

¹⁷ Шапошников Г. Як виникло місто Никопіль // Історично-географічний збірник. Т. 4. – К., 1931. – С. 190.

¹⁸ Шамрай С. Містечко Трипілля на Київщині // Історично-географічний збірник. Т. 4. – К., 1931. – С. 10.

зростання і розвитку. Це і торговельний форпост на великому водному шляху «із Варяг в Греки» і відповідний розвиток ремесел, зокрема гончарного, це і військово-стратегічний форпост. За умов відсутності постійних князівських волостей

«Трипілля — наголошує автор, — чи саме, чи на чолі ще кількох міст досить часто, особливо в другій половині XII ст., було княжим столом для різних другорядних князів»¹⁹.

Разом з тим, це був період боротьби князів за Трипілля. Його подальша історія — це калейдоскоп історичних подій. Іноземні навали, перехід в литовське, польське, козацьке, російське володіння і відповідна зміна власників негативно позначились на становищі мешканців. Конфлікти в Трипільлі, доводить автор, тривали аж до 1780 р., що зумовлювалося його стратегічним положенням.

В збірниках є декілька дописів про села. Так, в статті В. Юркевича «Романівка на Київщині» представлена історія села XVII–XVIII ст. переважно через зміну його власників. В дописі абсолютно відсутні посилання, що взагалі не характерно для збірника. Аналогічна стаття О. Грушевського «Суличівка на Чернігівщині XVII–XVIII ст.», проте в ній є посилання на «Рум'янцівський Опис» та архівні матеріали.

Стаття І. Бойка «Село Ядлівка на Переяславщині у XVIII в.» представлена в схемі притаманній збірнику. Висвітливши географічне положення села, його історію за часів Гетьманщини, автор за «Рум'янцівським Описом» наводить дані про соціальний склад села та забезпеченість різних станів землею, худобою тощо.

Серія статей в збірниках присвячена питанням оборони прикордонних місцевостей, замків і відповідно, стану їх мешканців. Людність прикордонних зон, яка постійно перебувала під загрозою нападів татарських загонів і, навіть, їх проривів через прикордонну лінію, повинна була весь час дбати про оборону замків. Адже замкові та міські укріплення забезпечували захист як міщан, так і мешканців околиць.

Цінним джерелом для дослідників слугували матеріали люстрацій замків XV–XVI ст. Автори статей звертали увагу на дві сторони змісту питань, які піднімались в люстраціях. Це, перед усім, стан прикордонної лінії, її обороноздатність, забезпеченість

¹⁹ Шамрай С. Містечко Трипілля на Київщині. – С.11.

замків військовим знаряддям і матеріальними запасами на випадок облоги. По-друге — це соціальний стан місцевої людності, яка забезпечувала утримання замків у належному стані.

В статтях О. Грушевського значна увага приділена, як безпосередньо питанню оборони замків, так і соціальному стану мешканців. В дописі «До історії сторожі в замках XV в.» детально проаналізовані характер, організація оборони, її особливості в різних замках. Автор чітко визначив види, напрями сторожі, її обов'язки, практику утримання. О. Грушевський акцентував увагу, що проблема оборони викликала турботу не лише адміністрації, а й населення. Окремі верстви населення, які зверталися із скаргами до адміністрації, ревізорів з приводу недоліків оборони, несправедливих рішень адміністрації, разом з тим висловлювали не лише зауваження а й надавали корисні поради «про стан сторожі, про недогляди в цій справі, про можливість поліпшення»²⁰.

Безумовний інтерес становлять публікації з економічних питань. М. Тищенко опублікував статтю «Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.». Праця, як засвідчив автор, становила лише частину праці про зарубіжну торгівлю України у XVIII ст.

Розвиток торгівлі автор дослідив детально. Він розкрив причини послаблення торговельних відносин між Лівобережною Україною і Кримом у XVIII ст. порівняно з попередніми століттями. Це й російсько-турецька війна 1736–39 рр. і система наказів російського уряду щодо регулювання торговельних відносин. Це накази про заборону вивозу з України ряду товарів, фактично найбільш експортоспроможних, про вивіз товарів за кордон лише через російські північні порти, заборону вивозити золоті і срібні гроші.

Проте, як пише автор, — «не зважаючи на все це, торгівля Лівобережної України з Кримом не поривалася»²¹. Він дослідив основні торгові шляхи, торгові центри, виявив перелік товарів як експортованих, так і імпортованих, висвітлив еволюцію формування митних зборів і їх роль в торгівлі тощо.

²⁰ Грушевський О. До історії сторожі в замках XVI в. // Історично-географічний збірник. Т. 4. – К., 1931. – С. 1.

²¹ Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-географічний збірник. Т. 2. – К., 1928. – С. 87.

Цікавою в дописі є інформація про початок формування офіційних торгових відносин з зарубіжними країнами. Йдеться, зокрема, про торгову угоду між полтавським купецтвом і голландською компанією 1740 р.

В статті «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в.» розписана географія торговельних відносин та детально проаналізовано рух товарів через митниці. В обох статтях присутня солідна джерельна база.

Зверталися дослідники і до селянського питання. Так, С. Шамрай в статті «Вінницьке селянство 1840 р.» писав про селянські заворушення, викликані нестерпними умовами життя і праці селянства.

З допису О. О. Грушевської «З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині», ми дізнаємося про практику продажу смоленськими поміщиками кріпаків на Гетьманщині, куди вони приїздили за дешевим хлібом²².

Не поминули в збірниках і «робітничче» питання. В статті П. Нечипоренка «Умови робітничої праці на Батурицьких та Глухівських “національних строєніях”» йдеться фактично не про найману робочу силу, а про відбування примусової «державно-громадської повинності». Автор дослідив умови праці на будівництві в Батурині і Глухові, яке було розпочате за царським указом здобутим «променієм малоросійських депутатів 1748 г.»²³.

Написана за архівними матеріалами стаття містила детальне висвітлення організації праці на будівництві, умови життя і праці робітників, часткову оплату праці. Автор зробив висновок, що XVIII в. в Україні — це доба запровадження кріпацької системи,

«і таке з'явище, як масова мобілізація вільної людності, тільки всебічно сприяла запровадженню цієї кріпацької системи, проторювало для неї шлях»²⁴.

²² Грушевська Ол. З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині // Історично-географічний збірник. Т. 1. – К., 1927. – С. 121.

²³ Нечипоренко П. Умови робітничої праці на Батурицьких та Глухівських «національних строєніях» // Історично-географічний збірник. Т. 1. – К., 1927. – С. 121.

²⁴ Там само. – С. 134.

В статті М. Тищенка «Суконна фабрика київського «Приказа общественного призрения» досліджено питання організації суконних фабрик за ініціативою російського уряду у зв'язку із зростанням потреб на сукно для російської армії. Йдеться про к. XVIII – поч. XIX ст.

Значний інтерес становить стаття С. Шамрая «До історії Київської сотні Київського полку». В статті на значному літературному і архівному матеріалі висвітлена історія Київської сотні Київського полку, яка після Хмельниччини по сідала територію на правому березі Дніпра і за яку вперто боролися і Росія і Польща.

Таким чином, використавши величезний пласт напрацьованого матеріалу, можливо і необхідно розпочати підготовку нового видання «Історії міст і сіл України», яке, безумовно, має стати важливим етапом і могутнім поштовхом у розвитку регіональної історії.

В статье исследуется деятельность «Постоянной комиссии историко-географического словника Украинской земли», дана характеристика ее печатных изданий.

Ключевые слова: словарь, комиссия, ВУАН, УАН, «история городов и сел», Петр Тронько.

The paper investigates the activities of the Standing Committee of historical and geographical glossary Ukrainian land, the features of its own publications.

Key words: vocabulary, the commission, Ukrainian Academy of Science, «The History of Cities and Villages», Peter Tronko.